

BRIAN E. DALEY

**NĂDEJDEA ÎN VIAȚA DE APOI
ÎN BISERICA PRIMARĂ**

**MANUAL
DE ESHATOLOGIE PATRISTICĂ**

Traducere din limba engleză de
Pr. IOAN-LUCIAN RADU

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Ioan-Lucian Radu'.

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2022

Cuprins

Prefață	11
Abrevieri	15
Introducere.....	17
1. Viziuni despre ziua cea nouă: creștinismul semitic timpuriu și apocalipticismul creștin	23
Secte iudeo-creștine.....	24
Apocrifele biblice timpurii.....	26
Părinții apostolici.....	30
<i>Odele lui Solomon</i>	40
<i>Păstorul lui Herma</i>	41
Creștinism milenarist în Asia Mică.....	43
2. Făcând istoria inteligibilă: eshatologia și apologetii.....	47
Aristide	47
Sfântul Iustin Martirul și Filosoful.....	47
Tațian.....	50
Atenagora	51
Teofil al Antiohiei.....	53
3. Redobândirea luminii: eshatologia în timpul crizei gnostice	55
Sfântul Irineu al Lyonului	60
4. <i>Senectus mundi</i>: eshatologia în Apus (200-500)	67
Tertulian	68
<i>Passio Perpetua et Felicitatis</i>	73
Minucius Felix.....	74
Ipolit	75
Sfântul Ciprian al Cartaginei.....	79
5. O școală pentru suflet: eshatologia alexandrină și criticii acesteia	83
Clement Alexandrinul	83

Origen	88
Admiratorii și criticii lui Origen	107
6. Începutul conflictului final: eshatologia latină în timpul Marii Persecuții	115
Victorin de Pettau.....	115
Lactanțiu	117
7. Înfrentarea morții în libertate: eshatologia răsăriteană în veacul Sinodului de la Niceea (325-400).....	121
Eshatologia ascetică	121
Scriitorii sirieni din secolul al IV-lea.....	125
Scriitorii greci de la jumătatea secolului al IV-lea	131
Sfântul Vasile al Cezareei	137
Sfântul Grigorie de Nazianz	140
Sfântul Grigorie al Nyssei	144
Controversa origenistă	150
Sinesiu de Cirene.....	153
8. <i>Redemptio Totius Corporis</i>: eshatologia latină în secolul al IV-lea.....	157
Firmicus Maternus	157
Sfântul Ilarie de Poitiers	158
Zeno al Veronei.....	162
Sfântul Ambrozie al Milanului.....	163
Fericitul Ieronim	168
9. Harul prezent și cel viitor: eshatologia greacă în secolul al V-lea	175
Sfântul Ioan Gură de Aur	176
Sfântul Chiril al Alexandriei.....	181
Teodor al Mopsuestiei	183
Fericitul Teodoret al Cirului	188
Isihie din Ierusalim	191
Scriitorii ascetici.....	192
Apocalipticismul grec în secolele IV-V	196
10. Semnele Bisericii biruitoare: eshatologia latină în secolul al V-lea	201
Gaudențiu de Brescia.....	202
Maxim de Torino	202

Sulpiciu Sever	204
Hilarian	205
Ticonius.....	206
Fericitul Augustin	212
Contemporani ai Fericitului Augustin.....	240
<i>Liber de promissionibus</i>	243
Salvian din Marsilia	245
Sfântul Leon cel Mare	247
Poezia latină creștină	248
Petru Hrisologul.....	260
<i>Opus Imperfectum in Matthaëum</i>	264

11. Apocatastază și apocalipticism: eshatologia răsăriteană după Sinodul de la Calcedon

Lucrări de proveniență neelenică.....	267
Lucrări apocaliptice grecești	283
Ecumenius	285
Pseudo-Dionisie.....	290
Sever al Antiohiei	293
Ioan al Cezareei; Leonțiu din Bizanț.....	296
Origenismul în secolul al VI-lea	297
Enea din Gaza	302
Zaharia de Mitilene	306
Ioan Filopon	308
Cosma Indicopleustes.....	310
Sfântul Andrei al Cezareei	313
Eustratie din Constantinopol.....	315
Sfântul Roman Melodul	316
Sfântul Maxim Mărturisitorul	317
Sfântul Ioan Damaschinul.....	319

12. Sfârșitul a tot trupul: eshatologia în Apusul secolului al VI-lea.....

Iulian Pomerius	323
Sfântul Cezar de Arles.....	326
<i>Carmen ad Flavium Felicem</i>	330
Primasius; Apringius	331
Sfântul Grigorie cel Mare	332

Epilog: o nădejde comună.....

Nădejde și credință	340
Realismul	341

Învățătura comună	343
Aspecte divergente.....	346
Bibliografie	351
Index	377

Prefață

Această carte, asemenea subiectului său, a avut o istorie lungă și cumva întortocheată. La începutul anilor 1970, mi s-a cerut să contribuie la secțiunea despre eshatologie patristică din seria în mai multe volume *Handbuch der Dogmengeschichte*, care se publica în Germania de Herder-Verlag. Când, după o întârziere lungă ca urmare a studiilor doctorale, am început să cercetez cu zel acest subiect, am descoperit că, în ciuda amplitudinii și evidentei lui importante, și în ciuda masei enorme de literatură științifică despre teme eshatologice la diferiți autori patristici și din diferite perioade, nu există un studiu la scară largă despre nădejdea eshatologică în creștinismul primar. Cea mai ambițioasă abordare a acestui subiect până în momentul de față, *Geschichte der altchristlichen Eschatologie innerhalb der vornicanischen Zeit* a lui Ludwig Atzberger (Freiburg, 1896), se oprește la Sinodul de la Niceea (325) și nu numai că este depășită în ceea ce privește informațiile pe care le oferă, ci este și incredibil de subțire în ceea ce privește extinderea și organizarea materialului pe care îl analizează. Alte studii mult mai scurte sunt disponibile în diferite limbi, dar majoritatea nu depășesc lungimea unui articol sau a unui capitol și cele mai multe se opresc la Sinodul de la Calcedon sau mai devreme, limitându-și analiza la literatura patristică latină și greacă.

Pe măsură ce lucram la studiul meu, am devenit din ce în ce mai convins de nevoia de a scrie ceva mult mai cuprinzător: o prezentare mai amplă, precum aceasta, a diferitelor aspecte ale nădejzii creștine în privința viitorului omului, al Bisericii și al planetei; un studiu bazat direct pe toate textele patristice disponibile, care să trateze temele eshatologice începând cu scrierile din perioada apostolică și mergând până la autorii care sunt de obicei considerați „ultimii dintre Părinți”, Grigorie cel Mare și Ioan Damaschinul; și un studiu care să includă nu doar materialul latin și grec, ci și tradițiile siriacă, coptă și armeană. Această carte este prima încercare de a împlini acea nevoie.

În calitate de teolog specializat pe istorie – un cercetător al tradiției creștine convins de valoarea vie a acesteia pentru credința din zilele noastre –, cred cu adevărat că nădejdea oamenilor de astăzi în viața de apoi poate fi aprinsă și hrănită de o conștientizare informată a nădejzii generațiilor anterioare. Sunt conștient, firește, de limitările lucrării pe care am realizat-o – de îngustimea spectrului de analiză care rezultă din luarea în calcul doar a dovezilor textuale pentru credința religioasă antică, dar și mai mult a întrebărilor hermeneutice provocate de un studiu care tratează doar istoria ideilor religioase, fără examinarea constantă paralelă a contextelor lor culturale și sociale. Am încercat să limitez aceste neajunsuri cât de mult posibil, exprimând modul în care nădejdea eshatologică, aflată în dezvoltare în Biserica primară, a fost întrețesută cu alte aspecte ale credinței și practicii și indicând măcar în trecere chestiunile mai largi ale contextului și culturii. Rezultatul este în mare măsură un ghid istoric despre un aspect al gândirii creștine primare, iar nu o enciclopedie teologică sau o sinteză istorică largă, interpretativă. Nădăjduiesc că înseși limitele acestui studiu, precum și informațiile și interpretarea pe care le oferă, vor fi o sămânță pentru viitoare cercetări asupra multor aspecte ale nădejzii creștine antice care au nevoie urgentă să fie abordate în continuare.

O versiune mult prescurtată a acestei cărți a apărut acum câțiva ani în limba germană ca parte a volumului IV/7A din *Handbuch der Dogmengeschichte* (Freiburg: Herder, 1986). Sunt profund recunoscător Editurii Herder și în special domnului dr. Franz Johna, care a supravegheat editarea și tipărirea acestui fascicul, pentru permisiunea lor de a publica independent întregul meu text în limba engleză. Sunt, de asemenea, recunoscător profesorului Aloys Grillineier, S.J., prietenul și mentorul meu de la Hochschule Skt. Georgen din Frankfurt-pe-Main și unul dintre editorii generali ai volumului menționat anterior, pentru că mi-a oferit invitația de a realiza cercetarea. Sunt totodată recunoscător profesorului Michael Seybold, de la Katholische Universität Eichstatt, editorul coordonator al seriei *Handbuch der Dogmengeschichte*, pentru răbdătoarele și neobositele sale îndemnuri și încurajări de-a lungul primilor ani ai zămislirii acestei cărți: fără constantele sale aduceri-aminte cu privire la întârzierea mea, proiectul ar fi putut să fie încă neîncheiat.

O parte din începutul cercetării pentru această carte s-a desfășurat la Dumbarton Oaks, în Washington, când am fost cercetător acolo în 1981-1982. Vreau să mulțumesc membrilor din cadrul Fellows of Harvard College, membri și în consiliul de administrație de la Dumbarton Oaks, și profesorului Giles Constable, care la acea vreme era directorul instituției, deoarece a făcut posibil să-mi încep studiul în condiții atât de bune și într-una dintre cele mai mari biblioteci bizantine. Aș vrea să mulțumesc totodată colegilor mei de acolo din 1981-1982, pentru prietenia și disponibilitatea de a împărtăși cu mine cunoștințele lor despre lumea duhovnicească și intelectuală a Bizanțului timpuriu.

Însă majoritatea cercetărilor pentru această carte și tot procesul de scriere au fost realizate în extraordinara bibliotecă de la Weston School of Theology și Episcopal Divinity School, din Cambridge, Massachusetts, acolo unde predau. Sunt dator cu multe mulțumiri membrilor personalului bibliotecii, care m-au ajutat atât de mult de-a lungul timpului, și mai ales directorului bibliotecii, dr. James M. Dunkly. Cele mai profunde recunoștințe le adresez colegilor și studenților de la Weston School of Theology pentru încurajarea lor constantă, exemplul lor răbdător și umorul de care au dat dovadă în timpul anilor în care eshatologia patristică a ocupat o mare parte din orizontul meu academic. Sunt recunoscător administratorilor de la Weston School of Theology și de la comunitatea iezuită, care m-au sprijinit material și duhovnicește cu nesfârșită și indiscutabilă generozitate. La nivel mai personal, probabil că cel mai mult le sunt recunoscător celor doi prieteni cercetători, care au urmărit acest proiect cu interes constant încă de la început și mi-au oferit sfaturi, informații, judecată limpede și înțelegere: prof. John W. O'Malley, S.J., de la Weston School of Theology, și prof. Lloyd G. Patterson, de la Episcopal Divinity School. Cercetarea depinde de astfel de prieteni.

Pentru ajutorul generos oferit în realizarea manuscrisului, sunt profund recunoscător prof. Joan M. Nuth, de la John Carroll University din Cleveland, Ohio, care a editat și a tipărit primul meu manuscris în timpul studenției sale în Boston, și domnișoarei Teresa Busher, care acum face parte din corpul profesoral de la Western, care m-a ajutat foarte mult în realizarea versiunilor

revizuite. În cele din urmă, sunt foarte recunoscător și colectivului de la Cambridge University Press, care s-a ocupat cu răbdare de revizuirea și tipărirea acestei cărți: dl Richard Purslow, dr. Robert Williams, dra Ulrike Hellen și dl Alex Wright. A fost un privilegiu și o mare plăcere pentru mine să lucrez cu asemenea editori grijulii și distinși pentru ca acest studiu asupra concepțiilor Bisericii primare despre „sensul morții și viața de apoi” să ajungă la ceea ce eu nădăjduiesc să fie un format final fericit și rodnic.

Abrevieri

Când am făcut referire la reviste și serii, am folosit abrevierile standard enumerate în S. Schwertner, *International Glossary of Abbreviations for Theology and Related Subjects* (= *Internationales Abkürzungsverzeichnis für Theologie und Grenzgebiete* [IATG], Berlin, 1974). Când am făcut referire la operele individuale ale autorilor patristici greci, am adoptat de obicei abrevierile din G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford, 1961), ix-xliii, în afara unor opere familiare, pentru care mi s-au părut mai potrivite abrevieri mai simple.

Următoarele abrevieri pentru corpusul patristic și operele de referință apar frecvent în această carte:

- ACO – *Acta Conciliorum Oecumenicorum* (Berlin, 1914-)
- CCG – *Corpus Christianorum, Series Graeca*
(Turnhout/Louvain, 1977-)
- CCL – *Corpus Christianorum, Series Latina* (Turnhout, 1953-)
- CSCO – *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*
(Louvain, 1903-)
- CSEL – *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*
(Viena, 1866-)
- DSp – *Dictionnaire de spiritualité* (Paris, 1932-)
- DThC – *Dictionnaire de théologie catholique* (Paris, 1903-1972)
- GCS – *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei
Jahrhunderte* (Berlin, 1897-)
- PG – *Patrologia Graeca* (Paris, 1857-1866)
- PL – *Patrologia Latina* (Paris, 1841-1855)
- PLS – *Patrologiae Latinae Supplementum* (Paris, 1958-1970)
- PO – *Patrologia Orientalis* (Paris, 1907-)

Introducere

Eshatologia este un concept cu multe înțelesuri. În principal, se referă la învățătura religioasă despre „vremurile din urmă”, credința în evenimentele de la sfârșitul veacurilor. Ea exprimă nădejdea oamenilor credincioși că nedeplinătatea experienței lor actuale despre Dumnezeu va cunoaște un sfârșit, că actuala lor sete după Dumnezeu se va împlini, că actuala lor nevoie de eliberare și mântuire se va realiza. Este credința în deslușirea celor nedeslușite, în explicarea acelor lucruri neexplicate care tulbură viața credinciosului în lume. Este speranța, în ciuda incertitudinilor, că alegerile noastre și tiparele de acțiune în viața omenească de aici vor găsi o relevanță durabilă în răsplata – pentru bine sau rău – oferită de un Dumnezeu care este bun și înțelept și puternic, speranța că lucrarea providențială a lui Dumnezeu în istorie se va arăta la final, având o consistență și finalitate care reflectă bunătatea Lui.

Acest tip de credință – mai bine zis, acest tip de nădejde – a luat multe forme în istoria creștinismului. Pentru oamenii care trăiau sub asuprire sau persecuție, nădejdea eshatologică însemna adesea pur și simplu sentimentul optimist radical că ordinea intolerabilă a lucrurilor din prezent este pe cale de a se sfârși. Acest sentiment al crizei, provocării și promisiunii a fost de obicei exprimat de creștini în imagini apocaliptice: așteptări dramatice ale violenței cosmice care va nimici lumea din temelii ei și va face ca Dumnezeu să înfăptuiască o nouă creație, mântuindu-i pe cei care sunt ai Săi. Pentru oamenii care au trăit în timpuri de constrângere socială sau economică, nădejdea eshatologică a însemnat că lumea „îmbătrânește”, rămâne fără resurse, confruntându-se cu golirea din interior, și credința similară că sfârșitul proceselor sale naturale va reprezenta începerea unei lumi noi și un nou început pentru omenire.

Pentru alții, care au trăit în perioade în care siguranța publică era mai mare, caracterizate de libertate individuală și competitivitate, nădejdea eshatologică a fost adesea ceva foarte diferit: o

învățătură sistematizată despre „vremurile din urmă”, o așteptare personală a dreptății finale și a răsplătirii, o tânjire personală după odihna și mulțumirea din viața nouă care va începe după moarte. Pentru credinciosul care avea cunoștințe filosofice, eshatologia putea fi expresia proiecției în viitor a ipotezelor fundamentale despre adevărata realitate a minții, a persoanei și a lumii materiale. Pentru omul profund religios – ascetul sau misticul –, eshatologia putea însemna încrederea că unirea cu Dumnezeu în cunoaștere și iubire, care a început deja în viața pământească a credinței, va fi cândva mistuită într-o existență liberă de toate limitările pe care le impune viața pământească, o unire caracterizată de dăruire de sine extatică, reciprocă între Creator și creatură, în privința căreia experiența religioasă a acestei vieți poate oferi doar indicii și umbre.

În esență, eshatologia poate fi considerată un aspect derivat sau secundar al teologiei, pentru iudeu sau pentru creștin, în sensul că reflectă alte convingeri, mai importante, despre Dumnezeu, lume și existența omenească. Acest lucru nu înseamnă că ea nu este importantă – cu adevărat, nădejdea eshatologică a influențat puternic întreaga credință și practică și poate foarte ușor să domine sensibilitățile religioase ale unei epoci, așa cum se pare că s-a întâmplat în iudaismul palestinian târziu și în anumite momente în istoria creștină. Dar eshatologia este secundară, cel puțin în credința iudaică și creștină, deoarece este nădejdea care crește din credință și conduce spre iubire: o proiecție despre un viitor necunoscut al cunoașterii lui Dumnezeu și lucrărilor Sale pe care o trăiesc credincioșii în prezent, o finalizare unificatoare a structurilor incomplete din învățătura lor despre Dumnezeu, înțelegerea pe care o au despre lucrarea mântuitoare a lui Dumnezeu, concepția lor despre om și comunitatea credincioșilor¹.

Astfel, eshatologia reprezintă, printre altele, încercarea de a construi o teodicee: justificarea credinței în Dumnezeu, nădejdea în descoperirea finală a lucrării înțelepte și iubitoare a lui Dumnezeu în istorie, și năzuința după răsplata finală. Este concluzia logică a învățăturii biblice despre creație, în încercarea de a prevedea împlinirea scopului creației. Pentru creștin, eshatologia este etapa finală a hristologiei, având în vedere că ea este concepută în termeni istorici sau dinamici – cu alte cuvinte, ea nu consideră că

¹ Vezi K. Rahner, „The Hermeneutics of Eschatological Assertions”, *Theological Investigations IV* (Londra, 1966), 323-346.

Persoana lui Iisus este doar Cuvântul lui Dumnezeu întrupat, ci revelația a „ce era de la început” (I In 1, 1): planul mântuitor al lui Dumnezeu pentru întreaga omenire. Așadar, eshatologia reprezintă, ca expresie a ceva spre care se nădăjduiește, etapa realizării finale pe care credința creștină o vede în mântuirea omenească: ea reliefează consecințele principale ale teologiei harului; ea oferă punctul de întâlnire între un ideal veșnic, neîmplinit încă, al comunității de credincioși cu ambiguitățile existenței istorice a Bisericii din prezent; ea contemplă „Taina” în plinătatea ei, acea „Taină” spre care toate „tainele” din cult și din simbolică acum abia fac aluzie în mod obscur. Fiecare aspect al credinței și reflecției creștine are, sau cel puțin poate avea, o dimensiune eshatologică, deoarece credinciosul privește dinspre tradiția comunității și dinspre experiența sa religioasă spre incertitudinile și amenințările viitorului colectiv și individual; într-un cuvânt, eshatologia „aplică” o convingere despre caracterul ultim al realității la acel necunoscut care ne stă în față.

Deoarece grupează atât de multe teme centrale ale credinței, istoria timpurie a eshatologiei creștine, pe care această carte își propune să o analizeze, este un subiect complex și greu de cuprins, dar unul de o enormă importanță pentru a înțelege cum credința creștină, în etapele sale de formare, a ajuns să fie articulată în formule raționale. Analizarea dezvoltării învățaturii creștine din primele secole, așa cum a încercat să facă Martin Werner acum câteva decenii², ca produs secundar al unei nădejdi eshatologice eșuate – un mod de a face față intelectual neîmplinirii fanteziilor apocaliptice din primul secol –, înseamnă inversarea ordinii priorităților religioase sugerate de literatura creștină timpurie și confirmată în credința noastră încercată³. Primii creștini erau sincer încredințați că se apropia sfârșitul și nădăjduiau într-o viață radical

² *Die Entstehung des christlichen Dogmas* (Berna/Tübingen ²1954).

³ Vezi, de exemplu, critica pe care O. Cullmann o face asupra tezei lui Werner: „Das wahre durch die ausgebliebene Parusie gestellte neutestamentliche Problem”, *ThZ* 3 (1947), 177-191; de asemenea, *Christus und die Zeit* (Zürich ²1962; trad. *Christ and Time* [Londra, 1962]). Vezi, mai recent, D. Flusser, „Salvation Present and Future”, în R.J.Z. Werblowsky și C.J. Bleeker (ed.), *Types of Redemption* (= Supliment la *Numen* 18 [Leiden, 1970]), 46-61; D.E. Aune, „The Significance of the Delay of the Parousia for Early Christianity”, în G.F. Hawthorne (ed.), *Current Issues in Biblical and Patristic Interpretation* (= Festschr. M.C. Tenney [Grand Rapids, 1975]), 87-109.

mai bună pentru ei înșiși, deoarece credeau că Iisus a înviat din morți și erau convinși că noua realitate a comunității marcată de experiența harismelor Duhului era o primă stare a Împărăției lui Dumnezeu. Împlinirea nădejdilor lor timpurii cu siguranță a fost întârziată, iar întârzierea cerea, desigur, o reconfigurare și rearticulare a convingerii comunității care era chemată să se împărtășească din viața și puterea dumnezeiască ce fuseseră revărsate asupra Domnului înviat. Dar se pare că această reorientare a cronologiei nădejdii eshatologice, dacă ar fi să ne încredem în dovezile pe care le avem la dispoziție, nu a provocat o prefacere spirituală mai profundă pentru creștinii din primul și al doilea secol decât pentru credincioșii moderni, ale căror predicții despre sfârșitul lumii se dovedesc a fi greșite în mod repetat. Creștinii, de fapt, întotdeauna au așteptat cu nerăbdare a Doua Venire a lui Hristos, cu tot ceea ce înseamnă ea, ca pe ceva ce „este aproape, lângă uși” (Mc. 13, 29), iar dezamăgirea acestei nădejdi, în sens temporal, se pare că a avut un impact destul de mic asupra caracterului și conținutului general al credinței – neîndoielnic, deoarece apropierea de Dumnezeu la care nădăjduiesc creștinii este, în sensul cel mai fundamental, o apropiere care transcende istoria.

Evident, înțelegerea Bisericii primare despre nădejdea credinței sale a crescut și s-a schimbat la fel de repede precum restul teologiei creștine. Un studiu cuprinzător al documentelor acelei credințe sugerează însă că dezvoltarea a fost mult mai complexă și mai ciclică decât sugerează ipoteza lui Werner. Accentele eshatologice în Biserica primară au variat, speranțele eshatologice au murit și au fost reînviat, iar perspectivele individuale, cosmice, ecleziologice sau mistice au urmat una după alta, neavând o linie dreaptă de dezvoltare ca în cazul unui răspuns la provocările sociale și ecleziale cu care s-au confruntat comunitățile creștine în fiecare generație, ci fiind un rezultat al credințelor și intereselor teologice personale ale scriitorilor individuali.

În miezul unor asemenea schimbări, conținutul învățăturii eshatologice a fost de obicei extras dintr-o varietate de surse: tradiții biblice și apocrif; credințe populare, semicreștine despre soarta omului după moarte; mituri și convingeri ale filosofiei elenistice și multă speculație pură. În mod necesar, această nădejde creștină într-o lume ce avea să vină a fost exprimată în imagini: ținea mai degrabă de „domeniul viselor” decât de observație. Însă și-a avut

rădăcinile – în mod empiric, dacă se tratează cu seriozitate experiența duhovnicească – în mărturia primilor ucenici ai lui Hristos care afirmau că „a înviat cu adevărat Domnul și S-a arătat” (Lc. 24, 34) și în convingerea pe care ascultătorii lor o aveau că Împărăția lui Dumnezeu, a cărei venire Iisus o vestea, a început deja să fie o realitate transformatoare în viața nouă, transfigurată a lui Iisus. Astfel, crezurile baptismale timpurii proclamau o credință nu doar în kerigma Învierii, cu vestea ei despre Unicul Dumnezeu din istorie și despre Fiul Său, Iisus, ci și în „învierea trupului pentru viața de veci”: atât a credinciosului, cât și a întregii comunități. Botezul și Împărtășania, oferindu-le credincioșilor, prin Duhul, o împărtășire de viața și cugetul lui Iisus înviat, au devenit, de asemenea, promisiuni ale mântuirii finale care se va împlini după moartea și sfârșitul istoriei omenești: tipuri sau simboluri ale „vieții din lumea ce va să vină”.

Așadar, istoria eshatologiei în perioada patristică, pe care această carte încearcă să o schițeze în liniile cele mai generale, nu poate fi despărțită de întreaga evoluție a reflecției creștine primare despre taina mântuirii în Hristos. Această credință în Iisus cel Răstignit și Înviat și în implicațiile mântuitoare ale morții și vieții Lui pentru credincios asigură nădejdi creștine primare consistența și continuitatea ei⁴. Când predicatorii și scriitorii creștini din primele secole priveau spre viitor cu nădejde, își exprimau așteptările folosind și adaptând doar metaforele și categoriile pe care le ofereau Scriptura și propriile tradiții culturale. Rezultatul, la prima vedere, pare să fie o simplă cârpeală. Însă convingerile fundamentale ale autorului creștin despre Dumnezeu și Hristos, și despre lume și oameni – ca subiecte ale lucrării mântuitoare a lui Dumnezeu în Hristos – ofereau forma finală a nădejdi despre sfârșitul lumii, și aceasta aducea și mai multă speranță în acel întreg pe care îl numim teologie creștină.

⁴ Vezi studiul lui A.R. Marmorstein, „Marking Well the End: Eschatological Solutions to Dilemmas Faced by the Ante-Nicene Church” (University of California, Davis, 1988), care subliniază pe bună dreptate consistența și continuitatea nădejdi eshatologice în cadrul procesului de articulare a credinței ortodoxe preniceene, și legătura sa strânsă cu mesajul moral al Bisericii primare.

1. Viziuni despre ziua cea nouă: creștinismul semitic timpuriu și apocalipticismul creștin

Istoria eshatologiei creștine își are originea, oricum am privi-o, în nădejtile apocaliptice soteriologice pe care le prețuiau primele comunități creștine palestiniene. Deși nădejdea unei învieri trupești și a unei restaurări a lui Israel într-o lume materială transformată a avut aparent puțină importanță în iudaismul elenizat din diaspora mediteraneeană¹, se pare că era o nădejde prețuită de un mare număr de evrei din Palestina, așa cum demonstrează pseudo-epigrafe din Vechiul Testament și mai multe documente de la Qumran, și faptul că se regăsește și în învățătura lui Iisus². Inevitabil, o mare parte din ceea ce astăzi este cunoscut drept „creștinism iudaic” – atât în sensul restrâns al credinței hibride a unor secte iudaice eretice care Îl recunoșteau pe Iisus ca Mesia, cât și în sensul larg al învățăturii creștinismului ortodox, a cărui teologie era exprimată mai degrabă în concepte și imagini semitice, iar nu elenistice³ – era, de asemenea, mult influențată de speranțele apocaliptice legate de mântuire.

¹ Vezi U. Fischer, *Eschatologie und Jenseitserwartung im hellenistischen Diasporajudentum* (Berlin, 1978).

² Vezi D.S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic, 200 B.C.-A.D. 100* (Philadelphia, 1964); P. Vielhauer, „Apokalyptik des Urchristentums”, în E. Hennecke (rev. W. Schneemelcher), *Neutestamentliche Apokryphen* (= NTA; Tübingen, 1959-1964), 11.428-454 (trad. eng.: 11.608-642); P.D. Hanson, *The Dawn of Apocalyptic* (Philadelphia, 1979); J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination An Introduction to the Jewish Matrix of Christianity* (New York, 1982).

³ Pentru o expunere a caracteristicilor acestui tip mai larg de „creștinism iudaic”, vezi mai ales J. Daniélou, *Théologie du judéo-christianisme* (Paris, 1958) (trad. eng.: *The Theology of Jewish Christianity* [trad. și ed. de J.A. Baker, Londra/Chicago, 1964]); de asemenea, R.A. Kraft, „In Search of «Jewish Christianity» and its «Theology». Problems of Definition and Methodology”, *RSR* 60 (1972), 81-92; A.F.J. Klijn, „The Study of Jewish Christianity”, *NTS* 20 (1973-1974), 419-431.

Secte iudeo-creștine

Se știi puține lucruri sigure despre teologia și practicile religioase ale „iudeilor creștini” în sensul restrâns al termenului. Cu certitudine, această denumire desemnează o varietate de grupuri, dintre care cele mai multe par să fi avut o existență destul de neînsemnată și din ce în ce mai marginală în Palestina, Siria, Mesopotamia sau vestul Asiei Mici în primele patru secole ale erei noastre⁴. Deși Îl recunoșteau pe Iisus ca Mesia, aceste comunități se pare că au continuat să respecte prescripțiile alimentare și practica ritualică iudaică, au cultivat relații bune cu frații lor iudei și au promovat o hristologie adopțianistă. Se pare că unele au fost puternic influențate de concepții gnostice referitoare la mântuire și au fost interesate de astrologie și magie⁵. Nădejdea lor eshatologică s-a concentrat aparent pe întoarcerea lui Hristos în slavă și pe învierea tuturor morților la sfârșitul istoriei, despre care credeau că era iminent. Eusebiu al Cezareei (*H.E.* 2.23.13) îl citează pe scriitorul Hege-sip din secolul al II-lea, care atribuie aceste două învățături evreilor convertiți de Iacob, fratele Domnului. Epifanie (*Pan.* 29.7) vorbește despre „nazarineni” în vremea sa, care trăiau în regiunea din estul Iordanului și care respectau legea veche: „Ei învață, de asemenea, învierea morților și mărturisesc că toate își au originea în Dumnezeu. Ei mărturisesc un singur Dumnezeu și pe Fiul Lui, Iisus Hristos” (*ibid.*, 29.7.3). Se spune că „ebioniții”, secta (sau poate caricatura) creștinilor iudei la care Părinții fac referire cel mai adesea, preferau să Îl considere pe Iisus „Fiul Omului”, iar nu „Hristos”, o practică ce

⁴ Pentru dovezi despre existența neîncetată a unor astfel de grupuri, probabil în Siria, până pe la sfârșitul secolului al VII-lea sau începutul secolului al VIII-lea, vezi S. Pines, *The Jewish Christians of the Early Centuries of Christianity according to a New Source* (Israel Academy of Sciences and Humanities monograph [Jerusalem, 1966]).

⁵ Vezi Gal. 4, 1-10. Cea mai cuprinzătoare încercare de a descrie teologia acestor secte – deși speculativă în multe locuri – este lucrarea lui H.J. Schoeps, *Theologie und Geschichte des Judenchristentums* (Tübingen, 1949); vezi, de asemenea, lucrarea sa mai scurtă, *Das Judenchristentum* (Bonn, 1964), și eseurile sale despre acest subiect: *Urgemeinde, Judenchristentum, Gnosis* (Tübingen, 1956). Referințe patristice și medievale timpurii se regăsesc în A.F.J. Klijn și G.J. Reinink, *Patristic Evidence for Jewish-Christian Sects* (Leiden, 1973).

poate sugera o hristologie apocaliptică⁶ sau poate o indicație a faptului că ei erau „iudeii excomunicați” (*posh'ei Yisrael*) la care se face referire în *Midraș Tehillim* 31.24, pe care autorii rabinici îi laudă că recunosc învierea morților⁷.

Recunoașterile și Omiliile pseudo-clementine, în starea lor actuală fiind probabil o compilație din cel puțin două rescrieri din secolul al IV-lea după un material siriac și iudeo-creștin, sunt considerate de obicei cea mai importantă sursă directă despre teologia ebionită, deși originea lor complexă arată clar că această sursă a fost amestecată cu alte câteva⁸. Aceste lucrări prezintă istoria ca fiind împărțită în „două împărății”: veacul scurt de acum, aflat sub stăpânirea „celui rău”, și veacul mare și veșnic ce va să vină, când va domni „Cel Bun” (*Hom.* 20.2; *Rec.* 1.24; cf. Epifanie, *Pan.* 30.16.2). Omul credincios poate să devină nemuritor și fără de prihană dacă Îl primește pe Dumnezeu cu credință și dragoste (*Hom.* 3.37). La învierea morților, trupurile noastre vor fi schimbate în lumină și vom deveni asemenea îngerilor și astfel vom putea să Îl vedem nemijlocit pe Dumnezeu și să trăim în prezența Lui (*Hom.* 17.16). Acel timp al preschimbării, în care „va avea loc o despărțire a sufletelor de lucruri”, va fi, de asemenea, ziua judecății: nu doar că cei buni vor fi răsplătiți cu viața veșnică și cu binecuvântări ce nu pot fi descrise în cuvinte, ci cei răi „vor fi dați focului veșnic pentru păcatele lor” (*Rec.* 1.24). Până atunci, se pare că morții sunt „adunați” în iad, „locul sufletelor” (*Hom.* 3.33).

Nu există vreo dovadă directă în aceste texte care să confirme afirmația lui Schoeps că ebioniții ar fi fost milenariști⁹. Într-adevăr, singura dovadă din creștinismul primar despre o astfel de învățătură este o remarcă făcută de Fericitul Ieronim (*In Esaiam* 66.20), cum că ebioniții, care sunt „moștenitorii rătăcirii iudaice”,

⁶ Cf. Schoeps, *Theologie*, 78-82.

⁷ *Ibid.*, 85.

⁸ Pentru o analiză a scrierilor literare și istorice anterioare despre originea lor, vezi *ibid.*, 37-63; cf. G. Strecker, *Das Judenchristentum in den Pseudo-Klementinen* (= TU 70 [Berlin, 1958]); G. Strecker reconstruiește fragmente din *Kerygmata Petrou* din scrierile pseudo-clementine în *NtA* 2.63-80 (ediție eng., n. 102-127); J. Rius-Camps, „Las Pseudoclementinas. Bases filológicas para una nueva interpretación”, *Revista catalana de teologia* 1 (1976), 79-158.

⁹ *Theologie*, 82-83; F.S. Jones, „The Pseudo-Clementines: A History of Research”, *The Second Century* 2 (1982), 1-33, 63-96.

mărturisesc împreună cu iudeii o nădejde materialistă a unei împărății viitoare caracterizate de bogăție materială, care va dura o mie de ani. Aluziile acide ale Fericitului Ieronim la nădejdiile milenariste (e.g., *In Esaiam* 11.15-16; 35.10; 60.1; *In Jer.* 31.28; *In Zach.* 14.18) fac referire la iudeii și la „iudaizanții noștri (*nostrī iudaicantes*)”, o expresie care pare să amintească de creștinii milenariști din vremea sa.

Apocrifele biblice timpurii

Deși este dificil de stabilit originea multor evanghelii și apocalipse apocrife, scrisori și povestiri pseudo-apostolice compuse de grupurile creștine în secolul al II-lea, majoritatea vădesc un stil de gândire teologică simbolică, dramatică, ce aparține lumii apocalipticismului iudaic. Identificarea lor pseudo-epigrafică cu figuri importante din Vechiul sau Noul Testament, tonul alarmant, moralizator al îndemnurilor lor, judecata cosmică și mântuirea pe care o anunță de obicei, sentimentul pe care îl transmit în privința iminentei distrugerii a civilizației romane, toate acestea le leagă în duh și tehnică literară de literatura apocaliptică iudaică a acelei perioade. Precum lucrările apocaliptice iudaice, aceste scrieri creștine reflectau nu doar nădejdiile credinței biblice, ci și sentimentul de frustrare și nesiguranță împărtășit de un popor ce trăia fără libertate politică sau religioasă, un popor pentru care persecuția era întotdeauna o posibilitate reală. De fapt, în unele cazuri, lucrări originale iudaice au fost rescrise pentru a transmite un mesaj creștin (e.g., *IV Ezdra*, *Înălțarea lui Isaia* sau primele cinci cărți din *Oracolele sibiline*). Unele dintre aceste apocrife creștine pot fi opera unor comunități iudeo-creștine marginale, sincretiste, precum așa-numiții ebioniți, dar chiar și lucrările apocaliptice care au origine creștină ambiguă prezintă, în secolul al II-lea, ceea ce am identificat anterior că sunt caracteristici „iudeo-creștine”¹⁰.

Cele mai importante apocrife creștine timpurii care ne ajută să înțelegem eshatologia iudeo-creștină sunt următoarele: *Apocalipsa lui Petru* (*Apoc. Pet.*), compusă probabil în jurul anului 135 în Siria, dar foarte bine cunoscută, de asemenea, în Egipt în timpul celui de-al II-lea secol – o lucrare importantă mai ales pentru de-

¹⁰ Astfel, Daniélou consideră aceste lucrări documente de primă importanță pentru studiul său: „Jewish Christianity”, *Theology*, 11-28.